ARAB TILIDA AFFIKSAL TIZIMNING SHAKLLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Axmadxonov Yosinxon Nurillo o‘g‘li

Yangi asr universiteti “Lingvistika: arab tili” mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilidagi affiksal tizimning shakllanishi, uning sarf ilmi doirasida nazariy jihatdan izohlanishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari tahlil qilindi. Arab morfologiyasining dastlab nahv bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangani, keyinchalik mustaqil sarf yo‘nalishiga aylangani, Sibavayhning “Al-Kitob” asari va undan keyingi morfologik tadqiqotlarning bu jarayondagi o‘rni yoritildi. Shuningdek, arab tilidagi ildiz-qolip tizimi, derivatsiya, fleksiya hamda affiksal elementlarning funksional xususiyatlari ko‘rib chiqildi. Tarixiy va zamonaviy morfologik qarashlar qiyoslanib, arab affiksal tizimining o‘ziga xosligi ochib berildi.

Kalit so‘zlar: arab tili, affiks, morfologiya, sarf, tasrif, ishtiqoq, ildiz, qolip, derivatsiya, Sibavayh, tarixiy taraqqiyot.

Abstract. This article analyzes the formation of the affixal system in the Arabic language, its theoretical interpretation within the science of Arabic morphology (sarf), and the main stages of its historical development. It examines the initial development of Arabic morphology in close connection with nahw (Arabic grammar), its subsequent emergence as an independent field of sarf, and the role of Sibawayh’s Al-Kitab and subsequent morphological studies in this process. The article also considers the functional characteristics of the root-pattern system, derivation, inflection, and affixal elements in Arabic. Historical and modern approaches to morphology are compared, revealing the specific features of the Arabic affixal system.

Keywords: Arabic language, affix, morphology, sarf, tasrif, ishtiqaq, root, pattern, derivation, Sibawayh, historical development.

Аннотация. В статье анализируются формирование аффиксальной системы арабского языка, её теоретическая интерпретация в рамках науки о морфологии арабского языка (сарф), а также основные этапы её исторического развития. Рассматривается первоначальное развитие арабской морфологии в тесной связи с наху (арабской грамматикой), её последующее выделение в самостоятельное направление сарфа, а также роль труда Сибавейха «Аль-Китаб» и последующих морфологических исследований в данном процессе. Кроме того, рассматриваются функциональные особенности корнево-модельной системы, деривации, флексии и аффиксальных элементов в арабском языке. Сопоставляются исторические и современные подходы к изучению морфологии, раскрываются специфические особенности аффиксальной системы арабского языка.

Ключевые слова: арабский язык, аффикс, морфология, сарф, тасриф, иштикак, корень, модель, деривация, Сибавейх, историческое развитие.

Kirish. Arab tilining grammatik qurilishi asrlar davomida shakllangan murakkab, ammo ichki jihatdan izchil tizimdir. Uning morfologik tuzilishini tushunishda sarf ilmi alohida o‘rin tutadi. Sarf arab so‘zlarining shakliy o‘zgarishi, ularning tarkibiy qismlari va ma’no bilan shakl o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi [1, 48-b.]. Biroq bu tizimni oddiy affikslar ketma-ketligi sifatida tasavvur qilish yetarli emas. Arab tilida ma’no ko‘pincha ildiz undoshlari bilan qolipning birikishi orqali yuzaga keladi.

Masalan, k-t-b undoshlari asosida kataba, kātib, maktūb, maktab kabi shakllarning hosil bo‘lishi bir xil ildizning turli morfologik qoliplarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Demak, arab tilidagi affiksatsiya masalasini faqat prefiks va suffikslar bilan chegaralash to‘g‘ri emas. Ichki morfologik o‘zgarish ham muhim.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, arab morfologiyasi tarixini o‘rganish nafaqat klassik tilshunoslikning shakllanishini tushuntiradi, balki bugungi kompyuter lingvistikasi, avtomatik morfologik tahlil va arab tilini o‘qitish metodikasi uchun ham nazariy asos beradi. Zamonaviy tadqiqotlarda arab tilining

ildiz-qolip modeli morfologik tahlilning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi [5, 405–424-b.].

Adabiyotlar Tahlili. Arab morfologiyasining tarixiy shakllanishi haqidagi tadqiqotlarda bir necha yo‘nalish ko‘zga tashlanadi. Atavullayev sarfning dastlab mustaqil fan sifatida emas, balki nahv tadqiqotlari tarkibida rivojlanganini ko‘rsatadi. Muallif sarf, tasrif va ishtiqoq terminlarining o‘zaro yaqin, ammo mazmunan farqli tushunchalar ekanini ajratadi [1, 48–49-b.]. Uning tarixiy tahlilida sarf taraqqiyoti Sibavayhgacha bo‘lgan davr va «Al-Kitob»dan keyingi bosqichlar bilan bog‘lanadi [1, 51-b.].

Watson arab morfologiyasini derivatsion va flektiv jarayonlar nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Tadqiqotda arab so‘z yasalishining qolipga asoslangan tabiati, fe’l valentligiga oid masalalar hamda son, jins, shaxs, zamon, mayl va aniqlik kabi grammatik kategoriyalar ko‘rib chiqilgan [5, 405–424-b.]. Bu yondashuv tarixiy sarf an’analarini zamonaviy morfologik nazariya bilan bog‘lash imkonini beradi.

Al-Sughaiyer va Al-Kharashi arab morfologiyasining avtomatik tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotida ildiz va qolip munosabatining murakkabligini ko‘rsatadi [6, 189–213-b.]. O‘zbek tilidagi tadqiqotlarda ham arab tilida so‘z yasalishi, ishtiqoq va morfologik o‘zgarishlar alohida o‘rganilmoqda. Xususan, Nurmatova va Begmatova arab tilida so‘z yasalishini ishtiqoq tushunchasi bilan bog‘lab, uning turli ko‘rinishlarini izohlaydi [8, 229-b.; 8, 234–235-b.]. Orifxonova arab grammatikasi va morfologiyasining asosiy masalalarini tizimli tarzda yoritadi [9, 141–147-b.]. Usmonova va Yuldashev esa sarf ilmi, vazn va so‘z shaklidagi o‘zgarishlarga e’tibor qaratadi [10, 69–73-b.].

Tadqiqot metodologiyasi.

1. Arab morfologiyasining dastlabki shakllanishi

Arab tilida morfologik bilimlarning shakllanishi amaliy ehtiyoj bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Islomning keng hududlarga tarqalishi natijasida arab tilidan ona tili bo‘lmagan kishilar ham faol foydalana boshladilar. So‘z shakllarining

buzilishi, talaffuzdagi farqlar va grammatik xatolar til me’yorlarini tizimlashtirish zaruratini kuchaytirdi. Shu sharoitda sarfga oid kuzatishlar asta-sekin jamlana boshladi [1, 51-b.].

Dastlab sarf masalalari nahvdan alohida fan sifatida ajralmagan. So‘zning shakli, uning gapdagi vazifasi va grammatik munosabati birgalikda ko‘rilgan. Keyinchalik ilmiy tushunchalar aniqlashib bordi. Savol tug‘iladi: sarf qachon mustaqil ilmga aylandi? Bu jarayon birgina sana bilan belgilanmaydi. U bir necha avlod olimlari faoliyati natijasidir.

2. Sibavayh va sarfning nazariy tizimlashuvi

Arab grammatik tafakkurining tarixida Sibavayhning «Al-Kitob» asari burilish nuqtasi hisoblanadi. Sarfga oid ko‘plab masalalar avval ham mavjud bo‘lgan, biroq ular hali alohida tizimga ajratilmagan edi. Sibavayhning tadqiqotlari so‘z tuzilishi, ildiz harflari, orttirilgan harflar va morfologik o‘zgarishlarni tartibli tavsiflashga zamin yaratdi [1, 50–51-b.].

Keyingi davrda sarfga bag‘ishlangan maxsus asarlar paydo bo‘la boshladi. Atavullayev ma’lumotlariga ko‘ra, Sibavayhdan keyingi davrda Abu Usmon al-Moziniyning «At-Tasrif» asari sarfni mustaqil tadqiqot obyekti sifatida shakllantirishda muhim manbalardan biridir [1, 52-b.]. Ibn Jinni kabi olimlarning asarlari esa sarf nazariyasining yanada rivojlanishiga xizmat qilgan [1, 52-b.].

Sibavayh merosi bilan bog‘liq zamonaviy tadqiqotlarda ham morfologik strukturalarning tarixiy shakllanishi, ildiz va orttirma harflar, so‘z yasalishi masalalari muhim o‘rin tutadi [3, 51–70-b.]. Demak, klassik davrda boshlangan nazariy tizimlashuv keyingi asrlarda uzluksiz davom etgan.

3. Arab tilining ildiz-qolip tizimi va affiksal munosabat

Arab tilining morfologik tizimini boshqa tillardagi affiksal tizim bilan aynanlashtirish mumkin emas. O‘zbek tilida grammatik ma’no ko‘pincha o‘zakka qo‘shimchalar ketma-ket qo‘shilishi orqali ifodalanadi. Arab tilida esa ildiz undoshlari va qolipning o‘zaro munosabati asosiy mexanizmlardan biridir.

K-t-b ildizini olaylik. Kataba «yozdi», kātib «yozuvchi», maktūb «yozilgan», maktab «yozish/o‘qish joyi» kabi shakllarda asosiy leksik yadroni ildiz tashkil etadi, qolip esa yangi grammatik yoki leksik ma’no yuzaga kelishida ishtirok etadi. Shu sababli arab morfologiyasida affiks tushunchasi kengroq talqin qilinishi kerak.

Watson arab tilidagi so‘z yasalishining aynan qolipga asoslangan tabiatini alohida qayd etadi [5, 405–424-b.]. Demak, prefiks, suffiks va infiks kabi elementlarni o‘rganish muhim bo‘lsa-da, ular arab morfologiyasining butun mexanizmini qamrab olmaydi. Ichki fleksiya va qolip almashinuvi ham tizimning ajralmas qismidir.

4. Ishtiqoq va derivatsion imkoniyatlar

Arab tilida yangi so‘z hosil qilishning eng faol vositalaridan biri ishtiqoqdir. Ishtiqoqda bir ildizga mansub shakllar ma’no jihatidan o‘zaro bog‘langan holda turli qoliplarda yuzaga keladi. O‘zbek tilidagi tadqiqotlarda arab tilidagi ishtiqoqning kichik, katta va eng katta ko‘rinishlari hamda naht hodisasi ajratib ko‘rsatiladi [8, 234–235-b.].

Bu hodisa arab tilining lug‘aviy boyish mexanizmini tushuntirishda muhim. Bir ildiz atrofida bir nechta leksik birliklarning shakllanishi tilning ichki imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday ekan, arab tilidagi affiksal tizimni faqat shakliy qo‘shimchalar doirasida emas, balki derivatsion munosabatlar tizimi sifatida ham ko‘rish maqsadga muvofiq.

Sarf ilmi aynan shu jarayonlarni tartibga soladi. So‘zning qaysi shakldan qaysi shaklga o‘tishi, qaysi harflar asli yoki orttirma ekani, qanday fonetik-morfologik o‘zgarishlar yuz berishi sarfning asosiy masalalaridandir [1, 50-b.].

5. Arab affiksal tizimining tarixiy taraqqiyot bosqichlari

Manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida arab tilidagi affiksal-morfologik tizim taraqqiyotini shartli ravishda besh bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich — sarfga oid dastlabki kuzatishlar davri. Bu davrda morfologik masalalar alohida fan sifatida ajralmagan, ular nahv bilan birgalikda ko‘rilgan [1, 48-b.; 1, 51-b.].

Ikkinchi bosqich — Basra va Kufa grammatik maktablari faoliyati davri. Bu bosqichda arab tilining grammatik me’yorlari, qiyos, rivoyat va morfologik shakllar yuzasidan qarashlar tizimlashdi. Keyingi klassik grammatik an’ana uchun shu ilmiy muhit muhim zamin bo‘ldi [2, 725–736-b.].

Uchinchi bosqich — Sibavayh davri. «Al-Kitob» arab grammatik tafakkurining yirik nazariy yodgorligi sifatida sarfga oid ko‘plab masalalarni tartibli ilmiy tavsiflashga xizmat qildi [1, 51-b.].

To‘rtinchi bosqich — mustaqil sarf va ishtiqoq asarlarining ko‘payishi. Al-Moziniy, Ibn Jinni va boshqa olimlar morfologik masalalarni maxsus asarlar doirasida rivojlantirdilar [1, 52-b.].

Beshinchi bosqich — zamonaviy lingvistika va kompyuter morfologiyasi davri. Hozirgi tadqiqotlarda arab morfologiyasi derivatsion va flektiv kategoriyalar, ildiz-qolip munosabati hamda avtomatik tahlil nuqtayi nazaridan o‘rganilmoqda [5, 405–424-b.; 6, 189–213-b.].

Tahlil va natijalar. Tahlil qilingan manbalar arab tilidagi affiksal tizimning tarixiy taraqqiyoti oddiy chiziqli jarayon emasligini ko‘rsatadi. Dastlab amaliy til ehtiyoji yuzaga kelgan. Keyin grammatik kuzatishlar jamlangan. Shundan so‘ng nazariya paydo bo‘lgan.

Ikkinchi muhim natija — arab morfologiyasida affiksatsiya tushunchasi keng talqin qilinishi kerak. Arab tilida prefiks va suffikslar mavjud bo‘lsa-da, so‘z shakllanishining asosiy mexanizmlaridan biri ildiz-qolip munosabatidir. Shuning uchun arab tilidagi morfologik tizimni o‘zbek tilidagi qo‘shimchalanish modeli bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Uchinchi natija — tarixiy va zamonaviy yondashuvlar o‘rtasida uzviylik bor. Klassik sarfda o‘rganilgan ildiz, qolip, ishtiqoq va tasrif masalalari bugungi kompyuter morfologiyasida yangi metodlar yordamida qayta talqin qilinmoqda. Zamonaviy morfologik analizatorlar uchun ham so‘zning tarkibiy modeli, ildizi va morfologik kategoriyasini aniqlash muhim vazifa bo‘lib qolmoqda [6, 189–213-b.].

To‘rtinchi natija shundan iboratki, arab morfologiyasi tarixini o‘rganishda mahalliy o‘zbek tilshunoslik maktabining ishlari ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. So‘nggi yillarda arab tili so‘z yasalishi, sarf va morfologik xususiyatlariga bag‘ishlangan o‘zbek tilidagi tadqiqotlar ko‘paymoqda [8, 229–235-b.; 9, 141–147-b.; 10, 69–73-b.]. Bu holat mavzuning O‘zbekistondagi ilmiy-metodik ahamiyatini ham kuchaytiradi.

Xulosa. Arab tilidagi affiksal tizim uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan murakkab morfologik hodisadir. Uning ildizlari arab tilining dastlabki grammatik kuzatuvlariga borib taqaladi. Keyinchalik Basra va Kufa maktablari, Sibavayh va undan keyingi sarf olimlari faoliyati natijasida bu bilimlar izchil nazariy tizimga aylandi.

Tadqiqot natijasida arab tilidagi morfologik tizimning o‘ziga xosligi, avvalo, ildiz-qolip munosabatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Affiksal elementlar muhim, lekin ular tizimning yagona asosi emas. Ishtiqoq, tasrif, ichki fleksiya va qolip almashinuvi bir butun mexanizmni tashkil etadi.

Shu jihatdan arab tilining affiksal tizimini tarixiy-morfologik yondashuv asosida o‘rganish klassik sarf merosini zamonaviy lingvistika bilan bog‘lashga imkon beradi. Ayniqsa, kompyuter morfologiyasi va avtomatik tarjima rivojlanayotgan hozirgi davrda bu masalaning amaliy ahamiyati yanada ortmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atavullayev A. The Formation of Arabic Morphology (Sarf) and Its Earliest Sources // The Journal of Interdisciplinary Human Studies. 2026. Vol. 2, No. 6. DOI: 10.57033/mijournals-2026-6-0106.
2. Talipov N.B. Historical Background of Arabic Linguistics Development and Theoretical Foundations of Arabic Grammar // Oriental Journal of Philology. 2026. Vol. 6, No. I3. P. 725–736. DOI: 10.37547/supsci-ojp-06-I3-74.

3. Alabbasi N.K.M. Correcting Morphological Structures in Sibawayh's Works: Its Reality and Causes // Journal of Language Studies. 2026. Vol. 10, No. 1, Part 2. P. 51–70.
4. Jamalov L.K. The Historical Evolution of the Arabic Language, Dialect Dynamics, and Cultural Expression in General // Oriental Journal of Philology. 2026. Vol. 6, No. I3. P. 246–256.
5. Watson J.C.E. Arabic Morphology: Inflectional and Derivational // The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. P. 405–424.
6. Al-Sughaiyer I.A., Al-Kharashi I.A. Arabic Morphological Analysis Techniques: A Comprehensive Survey // Journal of the American Society for Information Science and Technology. 2004. Vol. 55, No. 3. P. 189–213.
7. Ryding K.C. A Reference Grammar of Modern Standard Arabic. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 708 p.
8. Nurmatova D.B., Begmatova B.M. Arab tilida so‘z yasalishi // Научный информационный бюллетень. 2025. B. 229–235.
9. Orifxonova S. Arab tili grammatikasi va morfologiyasi // Alfraganus University Conference Proceedings. 2026. Vol. 3, No. 1. B. 141–147.
10. Usmonova R., Yuldashev B.K. Sarf ilmi va uni o‘rganish masalasi // Yosh olimlar. 2025. Jild 3, №14. B. 69–73.